

Київський університет імені Бориса Грінченка

ВОЛКОВ ВОЛОДИМИР ОЛЕГОВИЧ

УДК 94(477+470)"1991/2010":[331.5+316.7](043.3)

**УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА У РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ:
ІНСТИТУЦІЙНИЙ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
ТА КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ (1991 – 2010 рр.)**

07.00.02 – всесвітня історія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Надтока Геннадій Михайлович
Київський університет імені Бориса Грінченка,
Історико-філософський факультет, завідувач кафедри
всесвітньої історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Тодоров Ігор Ярославович
Ужгородський національний університет,
професор кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики;

кандидат історичних наук, доцент
Бульвінський Андрій Григорович
Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної Академії Наук України»,
завідувач відділу історії нових незалежних держав.

Захист відбудеться «14» лютого 2018 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.133.02 Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розісланий «11» січня 2018 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.В. Горпинченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність. Відновлення державності України наприкінці ХХ століття стало ключовою передумовою формування її інституційно зрілої світової діаспори, сегменти якої були зафіксовані на усіх континентах. Однією з найбільших за чисельністю та географією поширення стала вітчизняна діаспора в Росії. Цьому сприяла ціла низка чинників, серед яких наявність великого спільного кордону й можливість його вільного перетину, довготривале проживання українського і російського народів у спільній державі, спорідненість мов, культур і сповідань віри. Але разом із об'єднуючими чинниками, що створювали умови для сприятливого розвитку вітчизняної діаспори в Росії, діяли й ті, що становили для них серйозну перепону. Йдеться, зокрема, про невизнання українців переважною частиною російського соціуму як окремого від росіян народу зі своєю мовою, культурою і ментальністю. Цей підхід утвердився в рамках так званої триєдиної російської концепції й заперечував саме право української нації на самовизначення, а отже й можливість існування діаспори в Росії.

Проте впродовж усього часу української незалежності в зарубіжних, а інколи й у вітчизняних наукових колах культивується ідеологічна лінія, що утверджує позиції adeptів псевдобратніх зв'язків українського та російського народів.

Наявність таких міжетнічних суперечностей зумовлювала драматичний характер формування й подальшого розвитку української діаспори в Росії. Відтак, її повноцінне осмислення залишається складним, але важливим завданням істориків і філософів, політологів і соціологів, культурологів і фахівців у галузі соціальної психології.

На порядку денному стоїть наукове обґрунтування самобутності української діаспори, оптимальних шляхів її подальшого розвитку в світі загалом і в Росії зокрема, що є однією з передумов успішної реалізації курсу України на зміцнення її суверенітету та всебічну інтеграцію в європейський та глобальний цивілізаційний простір.

Зв'язок роботи з планами наукових робіт установи. Дисертація виконана у межах науково-дослідної теми кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського Університету імені Бориса Грінченка "Питання історичної пам'яті країн Центрально-Східної Європи ХХ – ХХІ ст." (державний реєстраційний номер 0116U003294).

Мета дослідження: на основі комплексного аналізу джерел та наукової літератури реконструювати історію становлення та розвитку новітньої української діаспори у Росії в її інституційному, соціально-економічному та культурному вимірах.

Досягнення поставленої мети потребує розв'язання низки конкретних завдань:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми;
- охарактеризувати основні види джерел з обраної теми, визначити ступінь репрезентативності й інформативності документів, ввести до наукового обігу нові джерельні матеріали;

- простежити процес формування та визначити ступінь зрілості історичних передумов розвитку сучасної української діаспори в Росії;
- висвітлити правові засади функціонування української діаспори в Росії та процес розбудови її інституцій;
- з'ясувати соціальну структуру української діаспори та економічні аспекти суспільної адаптації українців у Росії;
- виявити рівень національної самоідентифікації українців у Російській Федерації в контексті культурного розвитку діаспори;
- висвітлити характер взаємодії української діаспори з Україною.

Об'єктом дослідження є сучасна українська діаспора в Російській Федерації.

Предметом дослідження є процес формування української діаспори в Росії та її інституційний, соціально-економічний та культурний розвиток.

Методи дослідження. В процесі дослідження задіяні загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Використані, зокрема, аналітичний, системно-структурний методи та метод синтезу, які дозволили заглибитися в соціальну природу діаспори, осмислити її компоненти й структурувати дослідження. Із спеціально історичних використано: компаративний метод, який дозволив порівняти умови і спосіб функціонування західної та східної українських діаспор; проблемно-хронологічний метод, який допоміг з'ясувати етапи і тенденції розвитку вітчизняної діаспори в Росії; історіографічний, що посприяв виявленню особливостей процесу прирощення знань у досліджуваній тематиці. Застосовані також методи аналогій, персоніфікації, узагальнення, текстологічний та статистичний. Вони дозволили, зокрема, встановити повноту та об'єктивність наявних історичних знань.

Хронологічні межі дослідження зумовлені необхідністю комплексного осмислення історії української діаспори в Росії. Нижня межа дослідження вмотивована проголошенням незалежності України в 1991 р. й пов'язаної з цим можливості повноцінної підтримки діаспори з боку української держави. Верхня межа дослідження (2010 р.) пояснюється кардинальною зміною державної політики Росії щодо української діаспори, зокрема переходом до її інституційної ліквідації.

Географічні межі охоплюють сучасну територію Російської Федерації в її міжнародно визнаних кордонах.

Наукова новизна результатів дослідження.

Дисертація є першим у вітчизняній історіографії комплексним науковим дослідженням історії української діаспори в Росії на етапі її становлення та відносно повноцінного функціонування в 1991 – 2010 рр.

Вперше сформульовано основні концептуальні підходи до тлумачення історії української діаспори в Росії (україноцентричний та триєдиносійський). Обґрунтовано висновок про об'єктивну закономірність формування української діаспори в Росії, наявність для цього зрілих демографічних, соціокультурних та політичних передумов. Встановлено, що новостворені правові засади діяльності української діаспори сприяли розбудові її центральних, регіональних та місцевих інституцій, а незавершеність цього процесу була зумовлена переходом Росії до політики стримування подальшого вкорінення українства в російський суспільний ґрунт. Відтворено географію областей України, вихідці із яких визначальним чином

формували сучасний демографічний простір української діаспори в Росії. Обґрунтовано періодизацію еволюції вітчизняної діаспори в Росії.

Уточнено визначення поняття «діаспора», яке має враховувати передусім такі її ознаки, як наявність материнської держави та інституційного оформлення. На цій основі стверджується, що в 1990-і рр. відбулося відновлення української діаспори в Росії, а її започаткування мало місце на етапі національної революції 1917-1921 років. *Поглиблено* характеристику соціальної структури діаспори на загальноросійському рівні та особливостей суспільної адаптації українців, зокрема їх зайнятості у виробничій та невиробничій сферах. Доведено, що ключовою суперечністю в еволюції української діаспори є поєднання процесу збагачення форм її національно-культурного самовияву з динамічною тенденцією асиміляції українців в Росії.

Теоретичне значення дисертації визначається постановкою і розв'язанням комплексу проблем, що відтворюють історію української діаспори в Росії на етапі утвердження державного суверенітету України й усталення її міжнародних інтеграційних пріоритетів.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані в процесі підготовки й уточнення зовнішньополітичної стратегії української держави в частині, що стосується оптимізації форм її співробітництва з діаспорою в Росії.

Основні положення й висновки дослідження можуть бути задіяні в процесі підготовки узагальнюючих праць та підручників з історії української діаспори, при розробці відповідних навчальних курсів і спецкурсів.

Апробацію результатів дослідження здійснено на *шести наукових конференціях*: IV щорічній всеукраїнській науково-практичній конференції «Дослідження молодих вчених у розвитку сучасної науки» (Київ, 27 березня 2014 р.); III всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Кіровоград, 16 травня 2014 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Етнополітичні трансформації України в контексті інтеграційних процесів Центрально-Східної Європи» (Івано-Франківськ, 22-23 травня 2014 р.); всеукраїнській науковій конференції «Восьми Богданівські читання» (Черкаси, 10 грудня 2014 р.); V всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства» (Одеса, 11-12 вересня 2015 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у восьми статтях, шість із яких було надруковано в фахових виданнях, визначених ДАК МОН України, а дві в закордонних наукових журналах.

Структура дисертації й послідовність викладу матеріалу визначені логікою дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (232 найменування), списку умовних скорочень та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 244 сторінки, з них 179 сторінок – основний текст дослідження.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність дисертаційної теми, сформульовано мету й завдання дослідження, визначено його об'єкт, предмет та хронологічні межі, сформульовано основні положення наукової новизни результатів дослідження, його теоретичне та практичне значення, зазначено форми апробації та обґрунтовано структуру дисертації.

В першому розділі – «Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методологія дослідження» - проаналізовано ступінь наукового висвітлення проблеми, представлено огляд наявних джерел дослідження, розкрито теоретико-методологічні засади й методи, використані в дисертаційній роботі.

Характерною рисою історіографії зазначеної теми є домінування досліджень, присвячених історичним передумовам (демографічним, соціокультурним, політичним) становлення новітньої діаспори в РФ, у яких лише визрівала ідея української діаспори.

У процесі наукового пошуку викристалізувалися **основні концептуальні історіографічні підходи** до тлумачення сутності української діаспори в Російській Федерації, сучасного розвитку українських громад у країні проживання. Згідно з першим – **українським національним** підходом (В. Ідзьо, В. Сергійчук, Л. Мазука, А. Попок, Г. Надтока, В. Трощинський та ін.), формування зрілих українських діаспор у світі, включаючи Російську Федерацію, є цілком закономірним і супроводжується їх інтенсивною інституційною розбудовою. Метою діаспор є збереження та збагачення самобутньої мови, культури, традицій та звичаїв українства за кордоном. При цьому, ключовим критерієм наявності діаспори визнається її інституційне оформлення. Зазначений підхід цілком відповідає авторській концепції. Прибічники другого – так званого **триєдиноросійського** підходу (А. Дугін, Р. Абдулатіпов, Е. Паін, В. Тішков та ін.) сходяться на тому, що російська нація є інтегральним утворенням, у якому поєднані російський, український та білоруський народи. На основі спільного історичного походження та розвитку вони визнаються складовою специфічного соціокультурного простору – так званого *“русского мира”*, де право українців на самовизначення, а відтак на творення власної діаспори, не визнається.

Наукове осмислення проблеми бере свої витoki з початку 1990-х років. Базовий характер мали **загальні праці з історії переселення українців** на терени Росії, які дозволяють точніше з'ясувати характер міграції українців, основні регіони їх компактного розселення та особливості господарського й культурного утвердження на нових землях.

Комплексне висвітлення історії переселення українців на терени Російської імперії та Радянського Союзу подано у роботах Ф. Д. Заставного 1992 та 1993рр. На основі статистичних та інших даних автор відтворює своєрідну міграційну карту, розширюючи наші уявлення про ареали розселення українців, включаючи власне українські етнічні землі, що увійшли до складу Росії в різні історичні епохи.

Аналізом української міграції в межах СРСР відзначається доробок І. Винниченка (1992 р.). Історію українських громад на російських теренах у часи політики українізації аналізує В. Сергійчук (2000 р.).

Чи не першою працею, що охоплює не лише історичні витoki, а й розвиток окремих громад української діаспори після 1991 р., є науково-публіцистичний збірник В. Ідзьо «Українська діаспора в Росії» (2002 р.). Здобутком автора є загальний огляд різних сторін національного життя українців не лише в європейській частині РФ, але і в Сибіру та на Далекому Сході впродовж 1990-х років.

З'являються праці, в яких представлено життя українців в окремих *регіонах* Росії. Актуальним видається комплексний доробок професора Д. Д. Білого (2009 р.), присвяченого історії українців на землях Малинового клину (Кубані), їх боротьбі за збереження національно-культурної ідентичності впродовж 1792 – 1921 років. Розвитку української діаспори на території Зеленого клину (Далекого Сходу) після проголошення незалежності України присвячено роботу В. Чорномаза (2011 р.).

В 2000-х роках з'являються праці, в яких українська діаспора розглядається за окремими напрямками її розвитку.

В контексті вивчення *інституційної структури* діаспори одним із помітних є колективний доробок Д. В. Табачника та Г. Д. Попова (2007 р.), в якому відтворено широкий спектр українських організацій в РФ. З точки зору висвітлення особливостей функціонування Національного культурного центру України в Москві важливою є робота В. Мельниченка (2008 р.). Етапи інституційного розвитку допомагає осмислити праця Л. Мазуки (2013 р.).

Деякі аспекти *соціальної адаптації* української діаспори в Росії висвітлені у доробку Л. Мазуки (2007 р.), яка відзначає, зокрема, високий рівень освіченості вихідців з України, а також у колективній праці В. П. Трощинського та А. А. Шевченко (1999 р.). Особливості облаштування життя українців у Москві та в окремих регіонах Росії, зокрема на-Дону, представлено відповідно у роботах В. М. Пешкової (2005 р.) та Т. П. Хлиніної (2012 р.).

Основні сфери *культурного розвитку* української діаспори розглядаються дослідниками переважно в регіональному контексті. Освіті, мовній та релігійній культурі українців Поволжя значну увагу приділяють В. Бабенко та С. Бабенко (2010). Видавнича справа української діаспори не лишається поза увагою А. Попока (2007 р.). Окремі етнографічні аспекти розвитку української громади Сибіру вивчають В. В. Іваненко та М. Е. Кавун (2010 р.). На питанні поширення української освіти наголошує Л. І. Мазука (2013 р.).

Із середини 2000-х років, в історіографії з'являється низка праць, присвячених *зв'язкам України з діаспорою* (С. М. Вдовенко, Л. І. Мазуки).

Увага науковців зосереджується також на тлумаченні статусу українців, що проживають поза межами батьківщини (В. Трощинський, А. Попок). Конкретизується поняття “*закордонний українець*” (В. Євтух).

Таким чином, незважаючи на наявний доробок науковців у дослідженні передісторії та новітньої історії української діаспори в Росії, залишається системно

невисвітленою вся проблематика розвитку українських громад в РФ, на що вказує відсутність комплексних праць з історії діаспори 1991 – 2010 рр.

Джерельну базу дослідження становлять різнопланові джерела як за походженням, так і за змістовним наповненням. Окрему групу становлять **актові джерела**. Йдеться передусім про нормативно-правові акти України, Росії, міжнародні угоди, які визначали статус та права української громади в країні проживання. Важливу інформацію несуть і постанови та розпорядження різноманітних інституцій діаспори.

Задіяні в дисертації **наративні джерела** містять багату описову інформацію, зокрема у формі звітності чи популяризації досягнень діаспори: її культурно-просвітницьких, наукових, видавничих та інших творчих колективів, що функціонували на території Росії. До цієї групи джерел долучені також історичні та біографічні нариси, які відбивають минуле та сьогоденне життя українців.

У роботі використані й **інформаційно-тлумачні джерела**, до яких віднесено матеріали енциклопедій та словників (Енциклопедія українознавства, Енциклопедичний довідник “Зелений Клин” та ін.), а також інформаційні повідомлення, опубліковані у вітчизняних та зарубіжних часописах. Загалом матеріали преси, в першу чергу часописи інституцій діаспори, а також сучасні російські друковані органи та електронні сайти несуть багате змістовне навантаження і розкривають різні сторони буття українців за кордоном.

Статистичні джерела представлені матеріалами всеросійських переписів населення та їх супровідними матеріалами, що стосуються насамперед чисельності української діаспори в РФ, її гендерних, освітніх та соціально-економічних характеристик. Використані й окремі друковані статистичні документи.

Прислужилися також джерела (переважно архівні), пов’язані з **епістолярною спадщиною** представників політичної еліти України та діячів української діаспори. Вони дають змогу глибше осягнути характер взаємодії української діаспори з Україною, той комплекс проблем, які виникали перед діаспорою на етапі її становлення. Використані й матеріали особистого листування автора з керівниками окремих українських установ Сибіру та Нижнього Новгороду.

Окремо належить виділити **архівні джерела**. Йдеться про фонди Центрального Державного Історичного Архіву в місті Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також Галузевого Державного Архіву Міністерства Закордонних Справ. Їх основу становлять рішення і постанови інституцій діаспори, їх звітні матеріали та експертні записки, доповіді на всесвітніх форумах українців діаспори. Об’єктивності результатів дослідження сприяли матеріали з особового архіву автора, де містяться документи та фотоматеріали, отримані від українських організацій (Сибірського Центру Української Культури “Сірий Клин”, Товариства “Джерело” та інші).

Отже, окреслене коло джерел характеризується необхідною видовою різноманітністю та змістовною насиченістю, що дозволяє успішно вирішувати комплекс поставлених у дисертації проблем.

В частині дисертації, що стосується **теоретико-методологічних засад дослідження**, зазначені, зокрема, принципи об’єктивності й історизму.

Досліджуючи тему в руслі *методологічного синтезу*, автор поєднував інструментальні здобутки основних наукових шкіл. Серед них: *позитивізм* з притаманним йому пошуком, систематизацією й структуруванням фактів за ознакою однорідності та в їх хронологічній послідовності; *формаційний підхід*, що передбачає врахування особливостей стадіального розвитку країн; *цивілізаційний підхід*, що дозволяє, зокрема, встановити ступінь цивілізаційної спорідненості країн та народів, пов'язаних інтеграційними процесами; *ментальний підхід*, що вимагає зосередження дослідника на виявленні властивих народам психологічних і світоглядних рис, які забезпечували їм можливість самозбереження й самоідентифікації в умовах проживання у спорідненому чи чужорідному суспільно-політичному просторі. Задіяний у ході студіювання теми *антропоцентричний підхід* посприяв відтворенню ролі людського чинника в інституційному оформленні діаспори.

Базовим концептуальним підґрунтям дисертації слугували критично переосмислені теоретичні розробки, представлені в працях зарубіжних істориків і філософів, політологів та соціологів А. Тойнбі, К. Ясперса, Е. Паїна, А. Міллера, В. Зоріна, а також українських дослідників В. Смолія, І. Кураса, С. Пирожкова, Ю. Шаповала та інших. Ключовим для дослідження стало, зокрема, положення про необхідність консенсусу у відносинах між титульною нацією та національними меншинами для збереження миру і стабільності в суспільстві.

В процесі наукового пошуку задіяні загальнонаукові та спеціальні історичні методи, представлені у вступі. В дисертації пояснено *зміст ключових термінів*, серед яких: діаспора, закордонні українці, трудові мігранти. З огляду на проаналізовані ознаки діаспори, автором запропоноване таке її *визначення*: *це етнонаціональна спільнота, яка вкоренилася за межами свого материнського регіону (держави), має інституційне оформлення, зберігає свою національно-культурну ідентичність, духовну єдність та зв'язок з батьківщиною.*

Другий розділ – «Історичні передумови формування української діаспори в Росії» - присвячено висвітленню демографічних, соціокультурних та політичних підвалин її творення на власне російських землях.

З'ясовано, що специфіка становлення української діаспори в Росії пов'язана з чергуванням державності та бездержавності України з середини XVII століття до 1991 року. Поступове обмеження автономії України у складі Росії перетворювало українське населення на колонізаційний ресурс імперії. Міграція українців на вільні російські простори фактично не припинялась і пройшла певні етапи у своєму розвитку. Так, *друга половина XVI – XVII ст.* стала часом стихійної козацько-селянської міграції на територію Московської держави. *Кінець XVII ст. – XVIII ст.* був епохою домінування своєрідної «інтелектуальної експансії» українців у Росію, коли значна частина української еліти, мігрувавши в Росію, здійснила культуртрегерську місію, а саме – заклала там фундамент для розвитку різних галузей освіти і науки, літератури і мистецтва. *З кінця XVIII до середини XIX ст.*, коли на території України відбувалась насильницька трансформація козацького стану в дворянський та селянський, соціальну основу переселенців у Росію становило саме козацтво. Закономірно, що в результаті скасування кріпацтва,

розгортання залізничної інфраструктури імперії, а також реалізації столипінської аграрної реформи домінуючою верствою, що мігрувала в Росію стало селянство (*друга половина XIX ст. – початок XX ст.*).

У процесі освоєння російських земель з'явилися так звані *клин* – історично сформовані місця компактних поселень українців, у межах яких повніше зберігалися етнонаціональні традиції. Йдеться про *Малиновий клин* на території Північного Кавказу, *Жовтий клин* на Нижньому Поволжі, *Сірий клин* на землях Південно-Західного Сибіру, та *Зелений клин* на Далекому Сході. На початок XX ст. більшість переселенців осідала в сільській місцевості, формуючи мережу із автентичними українськими назвами.

Встановлено, що після утворення Української Народної Республіки впродовж 1917 – 1920 рр. спостерігалася висока динаміка консолідації українства в Росії, що нерідко супроводжувалася спробами політичного пробудження цілих регіонів з компактним розселенням українців. Були проголошені, зокрема, Далекосхідна та Кубанська українські народні республіки. Ця обставина свідчила про високий рівень пасіонарності, з якою українці утверджували свою ідентичність на новоосвоєних землях Росії.

Показано, що в подальшому етнонаціональні процеси розвивалися в атмосфері політичної керованості з боку радянської влади. В умовах політики коренізації на середину 20-х років XX століття в РСФРР офіційно нараховувалося більше 6 млн. українців. Підприємства та установи України налагоджували шефство над українськими громадами в сусідній республіці.

Впродовж другої половини XX століття міграція українців на російські землі тривала, але не мала масового характеру і значною мірою була пов'язана з цільовим працевлаштуванням молодих фахівців.

Загалом, наприкінці XX ст. завершився процес творення всього комплексу історичних (демографічних, соціокультурних, політичних) передумов для відновлення української діаспори в Росії, що виникла на етапі революційних подій 1917 - 1921 років.

У третьому розділі - «Правові засади та інституційний розвиток української діаспори в Російській Федерації» - проаналізовано нормативну базу, процес утворення та характер діяльності українських діаспорних інституцій, а також особливості їх трансформації впродовж 1991 – 2010 років.

Окреслено ключові міжнародні нормативні акти та українсько-російські угоди, що регламентували розвиток діаспори в Російській Федерації. Стверджується, що наявна правова база загалом створювала передумови для функціонування діаспори.

Розбудова центральних регіональних та місцевих інституцій діаспори відбувалася за ініціативою української громадськості. *Перший її етап (1991 – 1998 рр.)* характеризувався становленням мережі місцевих та регіональних організацій. Системність в інституційному наповненні діаспори стала відчутною після створення Об'єднання Українців Росії (ОУР) – першої центральної інституції що мала статус всеросійської. Під проводом ОУР було консолідовано більшість українських осередків. Станом на 1995 р. чисельність українських інституцій в Росії збільшилася

до 73. На той час вони вже охоплювали всі регіони з компактним розселенням українців. Проте, що впродовж 1990-х років лише закладалася необхідна правова база для функціонування діаспори. *Другий етап (1998 – 2010 рр.)* – відзначається остаточною легітимізацією української діаспори, її загальом завершеним правовим забезпеченням та розгортанням широкої інституційної мережі на території клінів та поза ними. Потужним імпульсом розвитку діаспори послужило надання українській громаді в Росії статусу *федеральної національно-культурної автономії (1998 р.)*. Йшлося про закріплення за українцями прав на вільне користування мовою, збереження культурних, побутових та інших традицій, а також на розгортання регіональних та місцевих національно-культурних автономій. У тому ж 1998 р. офіційно було відкрито Національний культурний центр України в Москві, який в подальшому став ареною для проведення українцями діаспори заходів всеросійського рівня.

Інтеграції співвітчизників сприяло налагодження співпраці «Об'єднання Українців Росії» та «Федеральної Національно-Культурної Автономії “Українці Росії”», що проявилася, зокрема, у проведенні конгресів діаспори. До середини 2000-х років під проводом центральних українських інституцій було об'єднано більше 100 місцевих та регіональних українських організацій. У контексті аналізу подальшої інституційної еволюції діаспори *зазначено*, що після подій Помаранчевої революції в Україні відбулася активізація антиукраїнських сил у Росії, що негативно позначилося й на самій діаспорі. Розпочавши з тиску на Національний культурний центр та Бібліотеку української літератури, врешті-решт, було *заборонено й діяльність ОУР (2010 р.)*. Згодом, така ж доля спіткала й Федеральну національно-культурну автономію українців.

Офіційний курс російської влади був спрямований на формування негативного образу української діаспори. Замість загально визнаних центральних українських інституцій, утворювалися маріонеткові організації (Федеральна національно-культурна автономія, Рада Земляцтв України в РФ та ін.), мета яких полягала у нівелюванні діаспорного статусу української громади. Становище діаспори погіршувалося також внаслідок відсутності її єдиного координаційного центру.

Загалом потенціал діаспори на зламі 2000-х – 2010-х рр. залишався значним. Зокрема, число українських інституцій зросло до 156, а їх поширення в регіонах було відносно рівномірним.

Четвертий розділ – «Соціальна структура української діаспори та економічні аспекти суспільної адаптації українців у Росії» - присвячено аналізу соціальної бази діаспори та рівня інкорпорації українців в соціально-економічну систему Російської Федерації.

Важливою характеристикою соціальної структури української діаспори є її демографічна складова. Після проголошення незалежності України в Російській Федерації нараховувалося більше 4 млн. українців, які були вихідцями практично з усіх українських областей. В 1991 р. найбільше були представлені в Росії вихідці зі Сходу України: Донецької (10,8 %), Луганської (7,1 %) та Харківської (5,3 %) областей. Традиційно центрами, в яких зосереджувалися українці, були Москва (252,670 тис.) та Санкт-Петербург (на той час Ленінград) – 150,982 тисяч. Значна

кількість українців проживала також на Північному Кавказі (479,500 тис.), в Сибіру (232,595 тис.) та на Далекому Сході (620,522 тис.). Однак протягом 1991 – 2010 рр. спостерігалася тенденція скорочення чисельності української діаспори із 4,3 млн. осіб до 1,9 млн.

Українці проживали практично в усіх суб'єктах Федерації. При цьому 78-80 % українців знаходилося в містах, а решта 20-22 % - у сільській місцевості. При цьому співвідношення чоловіків та жінок залишалось фактично рівним. Із 1 тис. чоловіків близько трьох чвертей перебували у шлюбі, в той час як серед жінок цей показник становив не більше 60 %. З'ясовано, що рівень народжуваності в українських жінок був одним із найвищих у Росії та становив, зокрема, у 2010 р. 1,749 тис. дітей на 1 тис. українок.

Сприятливим фактором адаптації представників української діаспори в Росії був *порівняно високий рівень їхньої освіти*. Так, у середині 2000-х рр. на 1 тис. українців припадало 200 осіб із вищою освітою, в той час як загальноросійський показник дорівнював 161 особі на 1 тис. жителів. До 2010 р. число представників української діаспори, що мали вищу освіту, зросло на 29 %.

Свідченням соціальної мобільності українців було те, що вони виявилися *задіяними в усіх сферах суспільного виробництва*. Одразу після розпаду Радянського Союзу українські фахівці в Росії належали до таких категорій: *управлінці різного рівня, інженерно-технічні працівники, спеціалісти гуманітарної сфери, кадрові військові, кваліфіковані робітники*. Традиційними сферами залучення українців були *медична, нафтопереробна, транспортна, логістична та ін.*

Близько 94 % зайнятих українців *працювали за наймом*, решта 6 % організовували власну справу. Водночас упродовж 2002 – 2010 рр. кількість працюючих українців у віці 15 – 72 років зменшилася із 1,5 до 1 млн. осіб, що було пов'язано як зі старінням української діаспори, так і зі зменшенням, за офіційними даними, загального числа українців у РФ.

Встановлено, що *трудова діяльність* становила основне джерело доходів для 52 % українців, з них 38 % - мали лише одне джерело прибутку. Решта представників української діаспори субсидувалися за рахунок стипендій, пенсій та інших виплат. В межах 10 % коливалося число українців, які отримували дохід із приватного домогосподарства, до складу якого входило в середньому не більше 3 осіб, враховуючи членів родини та найманих працівників.

Загалом, станом на 2010 р. в середовищі української діаспори економічно активними залишалось 57 % осіб, що менше на 9,5 % від показників 2002 року. Щодо рівня безробіття серед українців, то він становив близько 6-7 %.

В цілому, урбанізованість сучасної української діаспори у поєднанні з високою кваліфікацією її представників стали передумовами швидкої адаптації українців до суспільного життя та їх успішної інкорпорації в соціально-економічну систему РФ.

У п'ятому розділі – «Культурний та конфесійний розвиток українців у Російській Федерації» - охарактеризовані ключові етапи, напрями та особливості розвитку культурного й релігійного життя української діаспори.

Базовими етапами культурного та конфесійного самовираження української громади в Росії визначені 1991 – 1998 рр. та 1998 – 2010 рр. Перший етап позначився заснуванням українських культуротворчих інституцій та художніх творчих колективів, утвердженням ключових напрямів їх культурно-просвітницької роботи, започаткуванням кооперації зусиль різних творчих майстерень і студій, які в подальшому здобули своє визнання у середовищі діаспори. Другий етап – відзначається налагодженням системної культурно-просвітницької роботи діаспори у зв'язку з утворенням координаційного Національного культурного центру українців у Москві та наданням українству в Росії (у тому числі регіонам з компактним проживанням українців) статусу національно-культурних автономій. У цей час відбувається певне піднесення духовного життя українців у Росії, формуються сотні українських художніх творчих колективів, кращі з яких набувають статусу народних.

Закономірно, що інтегральним виявом самоідентифікації українців була мова. Проте навіть після проголошення незалежності України рідною у РФ визнавали українську мову менше половини діаспорян (42 %). Станом на 2010 р. ця частка зменшилася до 34,7 %. Така тенденція стала переважно результатом асиміляції українців.

Духовна атмосфера в російському суспільстві суттєво позначалася й на освіті. Україномовні класи були сформовані головним чином при українських інституціях. Упродовж двадцяти років у Росії діяли лише українські факультативні класи та недільні школи. У столиці та в регіонах вони функціонували за рахунок небайдужих підприємців діаспори. Загалом упродовж 2000-х рр. українські недільні школи працювали лише у 7 загальноосвітніх закладах Москви, Республіки Башкортостан (с. Золотоноша) і Томської області. На рівні факультативу українська мова вивчалася в 5 школах Росії (Москва, Республіка Комі, Ханті-Мансійський автономний округ).

Певного поширення на теренах Росії набула українська наука, зокрема історична й філологічна. Її центрами стали громадська інституція «Український Історичний Клуб» (Москва), котра мала свої відділення в різних містах Росії (Санкт-Петербурзі, Петрозаводську, Уфі, Новосибірську, Владивостоку та ін.), , а також Інститут Тараса в Оренбурзі. Функціонував Лазаревський Центр української культури та мистецтва (Сочі, Краснодарський край). Зазначені інституції координували проведення наукових пошуків, присвячених історії України, історії регіонів проживання українців у РФ, досліджували біографії видатних діячів України та діаспори.

Основний масив україномовної літератури читач діаспори міг віднайти насамперед в Бібліотеці української літератури та в Національному культурному центрі України в Москві, де проходили презентації та виставки українських книг, у тому числі наукових монографій. Книжковий фонд Бібліотеки української літератури в Москві нараховував у 2006 р. понад 50 тис. одиниць. На базі бібліотеки було презентовано книгу “Україна – не Росія” Л. Кучми, друге видання книги “Убієнним синам України. Сандармох” (2006 р.). Замовлення літератури для

мешканців регіонів було можливе в основному засобами російської пошти, а з початку 2000-х рр. і засобами «Інтернет».

Одним із ключових напрямів національно-культурного самовияву української громади стало *мистецтво*. Практично всюди, де проживали українці були створені художні колективи, що акумулювали національні традиції: народні пісні, танці, національні костюми. З понад 150 творчих колективів загальносупільне визнання отримали ансамбль “Калинове гроно” (Нижній Новгород, художній керівник – Любов Волдирєва), Українська народна хорова капела Москви (художній керівник - заслужений працівника культури України і Росії Вікторія Скопенко), а також народний колектив української музики “Покуть” (Лазаревське, Сочі, Краснодарський край), народний хор “Українська пісня” (Петрозаводськ, Республіка Карелія) та ін.

Релігійне життя абсолютної більшості українців у Росії було пов’язане з Російською православною церквою. Однак у другій половині 1990-х рр. в Росії було створено три єпархії Української Православної Церкви Київського патріархату (Богородська в Москві, Тобольська у Сибіру та Білгородсько-Обоянська в центральній Росії). Одиначними були вкраплення в конфесійному просторі Росії громад Української греко-католицької церкви. Серед них – Церква Покрови Пресвятої Богородиці в Омську. З другої половини 2000-х рр. українські православні зазнавали відчутного адміністративного й психологічного тиску, внаслідок чого до теперішнього часу залишилася тільки Богородська єпархія.

В українській діаспорі була започаткована й *видавнича справа*. Протягом 1991 – 2010 рр. діаспорою було організовано періодичне видання більше 20 часописів та журналів регіонального та місцевого рівня (“Український огляд”, “Український вибір,” «Вісник товариства української культури на Кубані», “Голос України в Західному Сибіру” та ін.). Через фінансові труднощі більшість українських часописів виходила незначним тиражем (від 1 до 6 тис. примірників). Спроби Об’єднання Українців Росії налагодити друк всеросійської української газети успіху не мали. Так само українська громада в РФ була фактично позбавлена можливості створювати регулярні теле- та радіопередачі. Натомість, поступово набувало розмаху поширення інформації засобами «Інтернет». Популярними, зокрема, стали такі сайти діаспори, як “Разом”, “Жовтий клин”, “Кобза”).

Одним із способів збереження діаспорою своєї духовної спадщини було *вшанування пам’яті Т. Г. Шевченка та інших видатних українців*. Українська діаспора активно опікувалася цим питанням, спорудивши в Сургуті (2011 р.) та Новосибірську (2015 р.) пам’ятники Кобзарю, які збільшили до 31 їх загальну чисельність у Росії.

Загалом провідна роль у збереженні національної ідентичності належала українським родинам, які зберігали й були носіями традицій батьків.

У *висновках* узагальнено основні результати дисертації. З’ясовано, що наукова розробка досліджуваної теми відбувається головним чином у руслі двох протилежних концептуальних підходів щодо тлумачення історії української діаспори в Росії: російської великодержавної та української національної. Перша, ґрунтується на триєдиноросійській міфологемі з її запереченням самого факту

окремішнього існування українського народу, а отже відкидає історичність української діаспори взагалі й безпосередньо в Росії. Друга базується на визнанні українського народу об'єктивною історичною реальністю, яка в умовах відродження своєї державності закономірно поповнюється діаспорними інституціями в різних країнах світу і, зокрема, в Росії.

Комплексне обґрунтування української національної концепції й системний виклад історії вітчизняної діаспори в Росії здійснено на основі опрацювання різноманітних типів джерел, у тому числі *актових, нарративних, інформаційно-тлумачних, статистичних, епістолярних*. Залученими є документальні матеріали вітчизняної та російської періодики, а також матеріали двох центральних та одного галузевого архівів України.

Обґрунтовано висновок про об'єктивну закономірність формування української діаспори в Росії. У цьому зв'язку *окреслено* ключові історичні передумови формування української діаспори в Росії: демографічні, соціокультурні та політичні. Показано, що найбільш інтенсивно основи майбутньої діаспори закладалися протягом XVII – XX ст. Домінуючим упродовж усієї історії переселень був економічний фактор.

Переважаюча частина українців селилася компактно, утворюючи локальну етнічну більшість на території цілих регіонів. На початку XX століття за ними закріпилася назва «Клини»: Малиновий клин (Північний Кавказ), Жовтий клин (Середнє та Низове Поволжя), Сірий клин (Південно-Західний Сибір) та Зелений клин (Далекий Схід). Станом на 1989 р. на території клинів проживали 1,532 млн. українців (на Зеленому – 620,552 тис., Малиновому – 479,500 тис., Сірому – 232,595 тис., Жовтому – 199,477 тисяч осіб).

З відновленням державності в Україні на початку 1990-х рр. розпочинається новий етап в історії вітчизняної діаспори в Росії. Він характеризується передусім міжнародно-правовою й політико-дипломатичною підтримкою діаспори з боку української держави та її інституційним наповненням. *Відтворено* динаміку інституційного розвитку діаспори на центральному (загальноросійському), регіональному та місцевому рівнях. Виділено ключові етапи розвитку українських інституцій, що охоплюють 1991 – 1998 рр. та 1998 – 2010 рр. Переломним моментом на шляху створення широкої мережі українських організацій було відкриття в 1998 р. Національного культурного центру України в Москві – одного з головних координаційних центрів діаспори.

Прослідковано тенденцію поступового зростання чисельності місцевих українських громад. Так, упродовж 1995 – 2013 рр. їх кількість зросла з 73 до 156, тобто в 2,1 рази. Серед них загальноросійський український Конгрес Росії (26 травня 2012 р.), регіональна сибірська громадська організація "Національно-культурна автономія українців Омської області" (квітень 2013 р.). Проте актуальним питанням інституційного будівництва діаспори залишилось створення єдиного всеросійського координаційного центру.

В ході дослідження *доведено*, що становище української діаспори цілком залежало від російських владних інституцій та характеру українсько-російських відносин. В умовах загалом всебічного правового забезпечення діяльності діаспори

саме політична складова стала визначальною у процесі ліквідації Російською Федерацією центральних українських інституцій після 2010 року.

Українська діаспора в Росії 1991-2010 рр. мала відносно сталу соціальну структуру, представлену людьми різних професій, задіяних у сфері виробництва, обслуговування, освіти, науки, медицини. Поступово зростала частка осіб, які налагодили підприємницьку діяльність. Відносно високий рівень освіти й соціальної мобільності українців діаспори забезпечив загалом успішну їх адаптацію в російському соціально-економічному просторі.

В умовах пануючої в Росії ідеології цілковите збереження українцями своєї національної ідентичності залишалося проблематичним. Діями діаспори у цьому напрямку стали: організація українознавчих студій при громадських просвітницьких організаціях; утворення гуртків народної творчості, мистецьких художніх колективів, що поширювали серед співвітчизників українську мову, національні культурні й релігійні традиції та обряди. Важливу роль в координації цієї діяльності відігравав Національний Культурний Центр України в Москві. Інформаційну підтримку культурно-освітньому процесу надавали україномовні засоби масової інформації, серед яких нараховувалося більше 20 друкованих видань, котрі виходили в різний час у Москві, Санкт-Петербурзі та інших регіональних центрах Російської Федерації. З початку 2000-х рр. зростала пропагандистська роль ресурсів інтернет.

На релігійному рівні українська діаспора консолідувалася в межах кількох українських епархій православної церкви Київського патріархату (Богородської, Тобольської та Білгородсько-Обоянської) та греко-католицької церкви, що мала у своєму розпорядженні на території Уралу та Сибіру тільки 9 громад. Основна частка українців задовольняла свої віросповідні потреби у складі парафіян Російської православної церкви. Ця обставина, з огляду на політичну ідеологію одержавленої церкви, суттєво сприяла процесу деукраїнізації відповідної частини віруючих.

Виявлені тенденції поступового посилення підтримки української громади в Росії з боку материнської держави та стагнації цієї підтримки в сегменті взаємин з діаспорою українського громадянського суспільства. Йдеться про політико-дипломатичну підтримку діаспори, створення на міждержавному рівні правової бази для її повноцінного функціонування, ухвалення загальнодержавних програм розвитку діаспори, консультування у галузі інституційного будівництва. Слабкою ланкою в системі заходів, спрямованих на підтримку діаспори залишалась фінансова допомога та створення необхідної матеріальної бази. Проте вітчизняна діаспора в Росії, зі свого боку, так і не виробила механізму політичної підтримки України. В умовах наростаючого політичного тиску на центральні українські інституції та масової асиміляції питання подальшого розвитку української діаспори залишилося відкритим. Про це свідчить і висока динаміка звуження соціальної бази діаспори. Упродовж 1990-х – 2000-х рр. її чисельність скоротилася більше, ніж удвічі. Разом з тим, діаспора в Російській Федерації залишалася однією з найчисельніших українських громад у світі.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Надтока Г. М., Волков В. О. Українська колонізація Далекого Сходу (1860–ті рр. – початок ХХ століття) / Г. М. Надтока, В. О. Волков // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 90. – С. 44-48.
2. Волков В. О. Інституційний розвиток української діаспори в Російській Федерації (1991 – 2010 рр.) / В. О. Волков // Вісник Черкаського Університету. Серія: “Історія”. – 2014. – № 29 (322). – С. 67-70.
3. Волков В. О. Започаткування української діаспори на постімперському євразійському просторі (1917 – 1920-ті рр.) / В. О. Волков // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія “Історія”. – 2015. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 116- 120.
4. Волков В. Українські топоніми в Росії / В. Волков / Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 44. – Т. 1. – С. 285-289.
5. Волков В. Аспекти соціально-економічної адаптації української діаспори у Росії (1989 – 2010 рр.) / В. Волков // Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 2 (14) (квітень-червень). – Т. 1. – С. 81-85.
6. Волков В. О. Образовательно-просветительская деятельность украинцев России в 90-х годах ХХ ст. // Современные научные исследования и инновации. – 2015. – № 9. – С. 128-130.
7. Волков В. О. Украинская диаспора в контексте российско-украинских международных соглашений (1990 – 1997 гг.) / В. О. Волков // Актуальные вопросы современной науки. – 2015. – № 4 (8). – С. 32-35.
8. Волков В. О. Співпраця з українською діаспорою Росії як пріоритет зовнішньої політики незалежної України / В. О. Волков // Вісник Черкаського Університету. Серія: “Історія”. – 2016. – № 3-4. – С. 137-142.

АНОТАЦІЯ

Волков В. О. Українська діаспора у Російській Федерації: інституційний, соціально-економічний та культурний аспекти (1991 – 2010 рр.). – На правах рукопису.

Представлена робота є комплексним дослідженням історії української діаспори в контексті її інституційного, соціально-економічного та культурного розвитку протягом 1991 – 2010 років. З’ясовано основні концептуальні підходи до висвітлення зазначеної теми у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Проаналізовано історичні передумови, що сприяли відтворенню діаспори в Російській Федерації після 1991 року.

На основі різнопланових джерел обґрунтовано закономірність творення української діаспори в Росії як такої, що є самотутньою та організаційно оформленою. Представлено основні етапи розвитку діаспори, що супроводжувався, зокрема, організацією її інституційних структур. В контексті соціально-економічної адаптації українців у Росії прослідковано процес їх укорінення в господарське життя

та освоєння соціальної ніші в країні проживання. На прикладі клинів та інших місць компактного проживання українців у Росії висвітлені форми й особливості національно-культурного, релігійного життя діаспори. У процесі дослідження виявлена стійка тенденція розширення мережі українських інституцій місцевого, регіонального й загальноросійського рівня, незважаючи на відсутність єдиного координуючого центру діаспори в Росії та помітне зменшення чисельності самої діаспори.

Ключові слова: українська діаспора, Росія, українсько-російські відносини, громада, інституція, національна ідентичність.

АННОТАЦІЯ

Волков В. О. Украинская диаспора в Российской Федерации: институциональный, социально-экономический и культурный аспекты (1991 - 2010 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Киевский университет имени Бориса Гринченко. – Киев, 2018.

Представленная работа является комплексным исследованием истории украинской диаспоры в контексте ее институционального, социально-экономического и культурного развития в течение 1991 - 2010 годов. Выявлены основные концептуальные подходы к освещению данной темы в отечественной и зарубежной научной литературе. Проанализированы ключевые исторические предпосылки, способствовавшие основанию полноценной украинской диаспоры в Российской Федерации после 1991 года. Выявлены качественные характеристики основных сфер развития диаспоры в свете полноценного ее участия в общественной жизни страны проживания. Обосновано и представлено авторскую периодизацию институционального и культурного становления диаспоры, что описывает динамику ее преобразования в контексте эволюции.

На основе разноплановых источников, в том числе из личного архива автора, обоснованно закономерность создания украинской диаспоры в России как таковой, которая является самобытной и организационно оформленной. Представлены основные этапы поступательного развития диаспоры, сопровождавшегося, в частности, организацией ее институциональных структур. В контексте социально-экономической адаптации представителей украинской диаспоры в России прослежен процесс активного ее укоренения в хозяйственную жизнь и освоение социальной ниши в стране проживания. Отмечено, что данный процесс был напрямую обусловлен демографическим фактором, поскольку украинское сообщество являло собою одно из наиболее многочисленных национальных меньшинств в России. На примере так называемых клиньев и других мест компактного проживания украинцев в России освещены формы и особенности национально-культурной и религиозной жизни диаспоры. Выяснено также, что в основе управленческой структуры украинской громады лежал дуалистический принцип, в соответствии с которым нижестоящие организации были подчинены

двум центральным институциям: Объединению Украинцев России и Федеральной национально-культурной автономии “Украинцы России”. В процессе исследования выявлена противоречивая тенденция устойчивого расширения сети украинских институтов местного и регионального уровней на фоне заметного уменьшения численности самой диаспоры.

Ключевые слова: украинская диаспора, Россия, украино-российские отношения, общество, организация, национальная идентичность.

SUMMARY

V. O. Volkov. Ukrainian Diaspora in the Russian Federation: institutional, socio-economic and cultural aspects (1991 - 2010). – Manuscript.

A dissertation for an academic degree of PhD in History, field of specialization: 07.00.02 – history of the world. – Borys Grinchenko Kyiv University. – Kyiv, 2018.

The thesis is a comprehensive study of the history of the ukrainian diaspora through the prism of the institutional, socio-economic and cultural aspects of its development during 1991 - 2010. The basic conceptual approaches of the research issue in ukrainian and foreign scientific literature are elucidated. The basic conceptual approaches to coverage of this topic in domestic and foreign scientific literature are elucidated. The historical preconditions that contributed to the establishment of a diaspora in the Russian Federation after 1991 have been analyzed.

The author justified the common factors of development of ukrainian diaspora in Russia as an original and independent organization. The main stages of the diaspora formation, which was accompanied, in particular, by the organization of its institutional structures, are presented. In the context of the socio-economic adaptation of ukrainians in Russia, the process of their rooting into economic life and the development of a social niche in the country of residence has been followed. The forms and features of the national-cultural, religious life of the diaspora are covered in Russia, with the example of wedges and other places of compact residence of ukrainians in Russia. The study revealed a steady tendency to expand the network of ukrainian institutions at the local, regional and national levels, despite the lack of a single coordinating center of the diaspora in Russia and a marked decrease in the diaspora itself.

Key words: ukrainian diaspora, Russia, ukrainian-russian relations, community, institution, national identity.